

Kroniek der Jodenvervolging, 1940-1945

Ander werk van Abel J. Herzberg

Amor fati (Zeven opstellen over Bergen-Belsen, 1946)

Tweestromenland (Dagboek uit Bergen-Belsen, 1950)

Brieven aan mijn kleinzoon (1964)

Om een lepel soep (De advocaten en hun cliënten, 1972)

De memoires van koning Herodes (roman, 1974)

Drie rode rozen (novelle, 1975)

De man in de spiegel (Opstellen, toespraken en kritieken, 1980)

Twee verhalen (1981)

Brieven aan mijn grootvader (1983)

Mirjam (jeugdboek, 1985)

Abel J. Herzberg

Kroniek der
Jodenvervolging,
1940-1945

Met een nawoord van
Arnon Grunberg

Amsterdam · Antwerpen
Em. Querido's Uitgeverij BV
2025

Eerste druk (in *Onderdrukking en verzet*, deel 111), 1950; tweede druk, 1952;
derde druk, als afzonderlijke uitgave, 1956; vierde druk, aangevuld met twee
nabeschouwingen, 1978; vijfde, herziene druk, 1985; zesde druk, 2025

Copyright © erven Abel J. Herzberg

Copyright nawoord © 2025 Arnon Grunberg

Voor overname kunt u zich wenden tot Em. Querido's Uitgeverij BV,
Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

Omslag J. Tapperwijn

Foto auteur Eddy Posthuma de Boer

Typografie Perfect Service, Reeuwijk

ISBN 978 90 253 1851 2 / NUR 320

www.querido.nl

Inhoud

Woord vooraf	7
Hitlers voorhoede	9
Jodenvervolging en wereldpolitiek	20
Toepassing in Nederland	62
Endlösung der Judenfrage	144
De Joodse Raad	200
De kampen	279
Balans	340
Geraadpleegde literatuur	359
<i>Aanhangsel</i>	
Adolf Eichmann	365
Frijderijk Weinreb, illusie of bedrog	367
Een bijzonder voorrecht, nawoord door Arnon Grunberg	379
Verantwoording	391
Register	393

Woord vooraf

Het is moeilijk een verhaal te vertellen. Het is zeker moeilijk als dat verhaal zoveel omvat en over zulke ernstige gebeurtenissen handelt als de vervolging van de Joden in Nederland gedurende de Duitse bezetting. Ons geheugen is een slechte bron. Het laat ons niet alleen in de steek, het bedriegt ons ook. Want wij waren niet alleen tijdgenoten en getuigen, maar ook belanghebbenden.

Andere bronnen zijn er bijna niet. Krantenverslagen ontbreken, en al zouden ze niet ontbreken, wat zouden ze betekenen voor een tijd die beheerst werd door censuur?

We bezitten de verordeningen uit de tijd van de bezetting en allerlei andere gegevens die achteraf zijn opgesteld. Maar de documenten van de Duitsers zelf, hun instructies en hun onderlinge correspondentie waaruit hun bedoelingen moeten spreken, ontbreken bijna geheel. Zij hebben dat alles, voor zover het op Nederland betrekking heeft, voor het grootste deel kunnen vernietigen.

Nu is de Jodenvervolging in Nederland, hoewel die op Nederlandse bodem is geschied, eigenlijk geen Nederlandse geschiedenis. Ze is niet uit Nederlandse verhoudingen opgekomen. Je kunt zelfs met zekerheid zeggen dat ze daaruit niet opkomen kón. Het verzet tegen de Jodenvervolging is een Nederlandse zaak geweest. Maar dat behoort juist niet – of niet anders dan terloops – tot ons onderwerp.

De Jodenvervolging in Nederland is een onderdeel van de Jodenvervolging in Europa. Dat maakt de zaak er niet gemakkelijker op. Je begrijpt er niet veel van, als je de motieven en de vormen van de Europese Jodenvervolging niet kent, en als je daarvan

iets te weten wilt komen stuit je op een bezwaar dat tegengesteld is aan het genoemde. Hier heerst geen gebrek aan materiaal, maar er bestaat integendeel een zodanige overstelpende hoeveelheid van dat het uitgesloten is het onderwerp te beheersen. We hebben ons moeten beperken, hier en daar iets moeten grijpen wat onmisbaar was om de samenhang van de gebeurtenissen aan te duiden. We hebben daarbij de steun gehad van velen, die we zeer erkentelijk zijn. Het Centre de Documentation Juive Contemporaine te Parijs in de eerste plaats, met zijn ongeëvenaarde verzameling van duizenden documenten; The Wiener Library in Londen, met zijn bibliotheek over Hitlers Jodenvervolging, die tienduizenden delen telt; maar bovenal het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie in Amsterdam, zijn leiding en zijn staf, die waar ze niet rechtstreeks konden helpen onschatbare wegwijzers zijn geweest.

We zijn dank verschuldigd aan het Bureau van Statistiek van de Gemeente Amsterdam, aan het Gemeentearchief, aan het departement van Binnenlandse Zaken, aan mr. A.M. baron van Tuyll van Serooskerken, de Nederlandse vertegenwoordiger bij het Tribunaal in Neurenberg, en aan andere officiële instanties en particulieren. Ten dele zullen we hen met name noemen in deze kroniek.

Van veel groter belang dan de feiten zijn hun oorzaken. Belangrijker dan de vervolging zijn de mensen die haar hebben bedreven en de mensen die haar hebben ondergaan. We hebben getracht aandacht aan hen te besteden, het gevaar trotserend dat ons verhaal gekleurd zou worden. Het ging niet anders en het is ook beter zo. Als de kleuren niet al te schril zijn, is er al veel gewonnen. En als ze het wel zijn, dan leidt dit tot verbeteringen door anderen. Dit komt het begrip ten goede van het doorleefde, dat aan helderheid toeneemt naarmate men dieper graven zal.

Volledig konden we niet zijn, in het bijzonder niet in het verslag over de kampen. Hierover is eindeloos te vertellen. Er is in deze kroniek veel weggelaten en veel vergeten. Maar er is genoeg verteld dat, naar we hopen, niet vergeten worden zal. Het gebeurde is een bittere les geweest. Het is daarom dat het is opgeschreven.

Hitlers voorhoede

Voor iedereen begon het op een andere manier. Voor mij begon het op de 15de mei 1940, heel in de vroege. Het kon bijna niet eerder. Ik stond ergens op een plein in Amsterdam, of drentelde er wat rond met een stalen soepbord op het hoofd. Als er mensen geweest waren, hadden ze daaraan kunnen zien dat ik lid was van de luchtbeschermingsdienst. Maar er waren geen mensen. In de nacht ontmoette je alleen de nachtwacht van de particuliere bewakingsmaatschappijen, die ingevolge zijn opdracht aan deuren en ramen rammelde om te zien of ze gesloten waren; of een agent die langzaam en geluidloos voorbijfietste. Er werd een 'g'n avond' gewisseld of een opmerking over het weer. Het deed allemaal nog onwezenlijker aan dan het geluid van je eigen voetstap.

Daar stond ik en dacht, hoewel ik meer had om aan te denken dan ooit, eigenlijk aan niets. Veeleer had ik dat lege, bijna duizelige gevoel in het hoofd dat door onbestemde zorgen wordt gewekt. Om middernacht hadden we in het wachtlokaal de radio-omroeper afscheid horen nemen, gewoontegetrouw met het Wilhelmus, en we wisten dat het voor de laatste maal zo geklonken had. Vier of vijf mannen hadden in militaire houding staan luisteren. Eén had zijn tranen niet kunnen bedwingen.

Wat was het nut van die luchtbeschermingsdienst? Als we de vraag op voelden komen, drongen we die terug uit vrees voor een gevoel van overbodigheid. We hadden niet de minste opleiding genomen en nauwelijks een instructie gekregen. Materiaal voor het geval van nood was er niet, behalve dan een brandslang, waarvan eerst niemand wist dat die bestond en die, toen hij eenmaal tevoorschijn kwam, niemand kon bedienen. Ook waren er een paar

helmen, die door de dienstdoende mannen gedragen werden en aan hun opvolgers werden doorgegeven als ze naar huis gingen. Na twee of drie dagen begonnen de mannen, die allemaal hun werk hadden, een beetje te mopperen. Een enkele bleef weg.

Misschien deden we aan die luchtbeschermingsdienst wel mee vanuit die rare behoefte om 'iets te moeten doen' als er wat gebeurt, of dreigt te gebeuren. Het was een behoefte die ook later een rol gespeeld heeft, en dan dikwijls een allesbehalve gelukkige. Misschien deed de een het voor de ander. De vrouwen die, nu hun mannen een deel van de nacht op straat stonden, nog slechter sliepen dan ze in die dagen al deden of tenminste geacht werden te doen, die vrouwen droegen op deze manier – zij het dan alleen in hun verbeelding – ook iets bij tot het algemeen offer dat door de oorlog van de bevolking werd verlangd.

Ik hoorde ergens een klok slaan en verwonderde me erover dat het vier uur in de morgen was. Een normaal burger weet immers gewoonlijk niet eens dat er zoiets bestaat als 'vier uur in de morgen'. Het dringt tenminste niet tot hem door. Het was volkomen stil. Het plein en de straten die daarop uitkwamen waren leeg. Iedereen sliep nu, ook de slapelozen, dat voelde je. Blijkbaar ging deze morgen ook niemand zo vroeg naar zijn werk. Het weer was glanzend, het werd helder, merkwaardig transparant. Er ging alleen iets als een huivering door de kille lucht. Ik zou me vast en zeker verheugd hebben op de mooie dag die zich aanmeldde wanneer niet aan de hemel die zware, vette, zwarte rookwolk gehangen had die uit de brandende petroleumhaven opsteeg en de goedhartige, door de Duitse overval meer beledigde dan verontruste stad waarschuwde voor wat er komen ging.

Het kwam. Aan de overkant van de straat liep een dienstmeisje, haastig en slordig gekleed, met los haar. Ze snikte en zocht hulp. Toen we elkaar zagen, gingen we naar elkaar toe. Er was niets anders in de straat. Het meisje was volkomen van streek en smeekte mij door tranen en snikken heen om toch mee te gaan, vlug... vlug... vlug...

We bestegen een hoge, nauwe stoep tussen twee muren, zoals je ze veel aantreft in Amsterdam-Zuid, zo'n stoep die ons eraan

herinnert dat we wat onze woningen aangaat, niet meer rechten bezitten dan de konijnen in hun hol. We liepen een gebogen trap op over een versleten loper en kwamen in een van die volgepropte maffe flats waar, zoals meteen opvalt, alle kamers onderverhuurd zijn, en waarin een overdaad aan stoffering van banale doeken en sjaals een wezenlijke armoede tracht te bedekken, maar die door zijn sjofelheid alleen maar accentueert. Op het trapportaal stond een kamerdeur open. Er hing een onverdraaglijke stank. Je voelde achter de andere deuren de spanning van onuitgeslapen en ongewassen mensen in nachtgoed, die blijkbaar niet wisten wat ze moesten doen. Ik begreep dat ik me in een pension bevond van Joodse emigranten uit Duitsland. Ik ging de kamer in.

De zware gordijnen voor de vensters waren gesloten, maar onder een sombere kap of doek brandde het groezelige licht van de lamp. Het stonk er nog veel erger dan op het portaal en er heerste een verstikkende atmosfeer. Overal, op de tafel en op de stoelen, lagen ordeloos jassen, broeken, jurken en ondergoed. Tegen de schuifdeuren die naar het aangrenzende deel van de suite leidden stond een tweepersoonsbed, beladen met half afgezakte, doorwoelde dekens, peluwen en kussens en lakens. In het bed lag een man, roerloos, met open mond, en naast hem lag een dikke, half-naakte vrouw. Haar haar lag verward over en langs haar gezicht. Ze kreunde zacht en erbarmelijk, alsof ze vreselijke pijn leed. Ook zij bewoog niet meer.

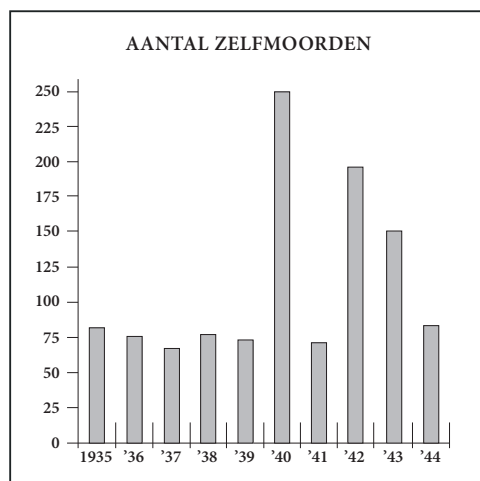
‘Meneer heeft altijd wel gezegd,’ snikte het meisje, ‘dat hij ’t niet voor de tweede keer zou meemaken. Maar zoiets... zoiets...’

Ik gooide de deuren open naar het balkon, beloofde de geneeskundige dienst te waarschuwen en vertrok. Op het portaal ging een deur op een kier open, die meteen weer werd gesloten. Ik hoorde driftig fluisteren en begreep: zo begint een nieuwe tijd.

De bewoners van de flat waren al vier dagen niet op straat geweest. Het was hun door de Nederlandse overheid verboden, want ze waren van Duitse nationaliteit. Er hadden er twee afscheid genomen, de anderen waren bang.

De enige in de buurt wiens telefoon nog niet afgesneden was, was de apotheker. Ik belde bij hem de geneeskundige dienst, kreeg eerst het ingespreksignaal, toen weer, toen nog eens. Daarna eindeloos wachten. Daarna de belofte dat ze komen zouden. Maar er kwam geen hulp en geen ambulance. Het duurde een halfuur, misschien een uur, misschien nog langer, voor er een wagen kwam. Later op de dag heb ik begrepen waarom, en in de loop van de volgende dag werd het bevestigd.

Het moet op deze dagen druk geweest zijn in de ziekenhuizen, niet of niet alleen met oorlogsgewonden, maar ook met mensen die niet mee wilden gaan met de nieuwe tijd en liever de oude, die was gestorven, volgden. Dat waren niet uitsluitend Joden, maar wel voor verreweg het grootste deel. Wie het niet geloven wil, die moet de Joodse begraafplaatsen maar bezoeken en de zerken tellen die de datum van 15, 16 mei 1940 en volgende dagen vermelden. Hij zal er bekende namen lezen. Hij zal ook brede grafstenen vinden, waarop een man met zijn vrouw en hun kinderen zijn vermeld. Hij zal op die Joodse begraafplaatsen trouwens nog meer interessante dingen vinden, bijvoorbeeld grafzerken op lege graven, maar daarover zullen we hieronder nog moeten spreken. Als de mensen de techniek van het vrijwillig afscheid nemen wat beter hadden beheerst, dan zouden die rijen van zerken die de eerste dagen van de bezetting vermelden, nog heel wat langer zijn geweest. De statistiek van de suïcide geeft ons een volkomen onvoldoend beeld van de omvang van de zelfmoordepidemie die toen geheerst heeft. De mislukte pogingen worden niet vermeld. En de poging tot suïcide vormt, zoals bekend, en vormde ook destijds, een veelvoud van het voldongen resultaat. Er zijn zelfs psychologen die geloven dat elke suïcide niets anders dan een poging daartoe bedoelt te zijn, omdat wie een aanslag op zijn eigen leven pleegt altijd hoopt – bewust of onbewust – dat deze aanslag in de allerlaatste seconde verhinderd zal worden. De daad is niet op de zelfmoord, maar op de mislukte zelfmoord gericht, zodat een gelukte suïcide eigenlijk een mislukte handeling zou zijn.

Hieronder volgen enkele statistische gegevens betreffende de zelfmoord gedurende de oorlogsjaren in Amsterdam, ontleend aan de publicaties van het Bureau van Statistiek van deze gemeente. Het aantal zelfmoorden in 1940 bedroeg in Amsterdam 248. Welk aantal daarvan toe te schrijven is aan de bezetting in mei over dat jaar is als volgt te berekenen, waarbij dan mede kan worden gelet op de leeftijd van de slachtoffers.

Het Bureau van Statistiek publiceert maandcijfers over de gewelddadige dood, waar dood door ongeval en/of zelfmoord is inbegrepen. Laatstgenoemde cijfers geven dus bij benadering de suïcide weer in mei 1940 voor zover die aan de Duitse bezetting is toe te schrijven. De sterke stijging van de suïcide in 1942 en 1943 is zonder twijfel eveneens het gevolg van de Duitse maatregelen en wel in

leeftijd	1-4	5-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-79	80 en ouder	man.	vr.	samen
mei 1940	7	13	10	37	45	46	40	49	1	162	86	248
gemiddeld												
jan.-april 1940	–	2	1	2	2	2	1	7	1	10	8	18
	7	11	9	35	43	44	39	42	–	112	78	230

hoofdzaak van dreigende deportaties en (voor zover 1942 betreft) mede van de verplichte vermogensregistratie van buitenlandse Joden.

Het aantal zelfmoorden in het jaar 1940 is toevallig gelijk aan het maandcijfer over de gewelddadige dood (ongevallen plus zelfmoorden) in mei 1940, namelijk 248. Maandcijfers over zelfmoord worden niet gepubliceerd.

Hoe dan ook, we hoorden in die eerste dagen van de bezetting naam na naam, en wachtten op de afloop. Er zijn toen dingen gebeurd die de hand ook nu nog, tien jaar later, aarzelt neer te schrijven. En toch dient het te worden vastgelegd.

Want de gebeurtenissen van toen, waarvoor niemand aansprakelijk wordt gesteld, of kan worden gesteld, behoren tot de automatische gevolgen van het nationaalsocialistische systeem. Onder zijn aanhangers valt geen hand aan te wijzen die deze gevolgen bewerkt heeft, maar als dat systeem vervloekt moet worden, dan juist dáárom, om zijn automatiek. Daar is geen hand voor nodig; de schaduw van een hand is genoeg. Hitler zond die vooruit telkens als hij iets bereiken wilde. Ze vormde zijn voorhoede, ze vormde zijn dreiging, ze moest de wurgende angst veroorzaken die de mensen murw zou maken. Ze leverde tegelijkertijd slachtoffers en aanhangers op (Rauschning, *Gespräche mit Hitler*).*

De Joden die zich aan zichzelf vergrepen hebben, zijn door de onvatbare voorhoede geveld. Die had zich eigenlijk al aangemeld lang voor de capitulatie. Al jaren loopt er iets onheilspellends door Europa, eerst ondergronds, later half zichtbaar, gehuld in nevelen van mythe en mystiek, en begeleid door een dof geroffel van oorlogstrommels en het kermen van de eerste slachtoffers. De kranten brachten de tijdingen van Jodenvervolgingen, pogroms en concentratiekampen, en men vertelde van mishandelingen die hadden plaatsgehad. De Duitsers protesteerden tegen de *Greuelmär-*

* Aan het werkelijkheidsgehalte van de gesprekken zou vanaf ongeveer 1985 getwijfeld gaan worden, maar desondanks geldt Rauschning als een belangwekkend getuige, die Hitler naar de geest goed heeft getroffen (noot uitgever).

chen, zoals zij de berichten noemden, maar incasseerden dankbaar het verwarrende gevoel van dreigende crisis dat daardoor werd gewekt.

Het onheilspellende kwam naderbij en verontrustte in het bijzonder de Joden, maar naarmate het hen meer verontrustte, werd het meer bezworen door formules als ‘Het komt niet, het komt niet’, of ‘Hier in West-Europa en zeker hier in het stille Nederland kan dit niet gebeuren’. En wie voorspelde dat het kwam, en wél gebeuren kon, die heette angst teweeg te brengen, terwijl hij niets anders deed dan de angst *uitspreken* die sinds 1929 en zeker sinds 1933 over de Joden in Nederland hing en maar al te gerechtvaardigd was. Maar ze deden wat alle mensen doen, ze wisten heel goed wat er dreigde en sloten de ogen. Ze wilden er niet aan herinnerd worden. Erg veel keus hadden ze trouwens niet. Een enkele die het zich veroorloven kon, vluchtte. Hij ging naar Amerika, en – zonder het te willen erkennen – koos daarmee het eeuwige noodlot van zijn volk. Hij werd een emigrant als miljoenen vóór hem en met hem. Ergens in een vroeger geslacht had een van zijn voorvaderen hetzelfde moeten doen als hij, en was in het vrije Holland blijven hangen. Hij vond er zijn rust, maar de rust was nu uit. Ahasveros reisde weer, weliswaar niet als gewoonlijk in het tussendek. Hij reisde eerste klas.

Anderen, wetend dat het zwerven, eenmaal begonnen, van nature bestendig zou zijn zonder eigen vaderland, trokken naar het land dat nu Israël heet. Het waren er niet eens zo weinig. Voor de laatste wereldoorlog woonden er al vijftienhonderd Nederlandse Joden in dat land, waarbij wel moet worden begrepen dat veelal andere motieven dan vrees voor de Duitse invasie hen hadden bewogen te vertrekken. Talrijken, die overigens precies zo dachten als zij, dachten aan alles eerder dan aan dat vertrek, omdat ze met duizend ankers – economische, maatschappelijke, culturele en historische; rationele dus net zo goed als gevoelsmatige – vastlagen in het land van hun geboorte, opvoeding en inwoning. Bovendien waren voor een Palestina-immigratie op enigszins grote schaal noch de politieke, noch de economische voorwaarden vervuld. Veeleer was het tegendeel het geval. Er blies in de Middellandse

Zee voor de Joden destijds een sterke politieke tegenwind. Het ene werkte op het andere in, en de meesten waren daarom, en om nog andere redenen die voortsporen uit de vooroorlogse situatie van de Joden in Nederland, voor uittocht verre van rijk, laat staan voor uittocht naar een eigen land. Mensen verhuizen trouwens zo gauw niet. Ook zij die wonen aan de voet van een vulkaan breken hun have en goed pas op als de lava over hun drempel komt. Tot die tijd zitten ze, bidden en hopen.

Zo zat men in Nederland, een beetje biddend en een heleboel hopen, met een kloppend hart en gesloten ogen. De liefde tot dat land groeide, dat land dat – alle maatschappelijke antisemitisme ten spijt – altijd, voor zover de herinnering terugging, politieke bescherming en rechtsgelijkheid geboden had, en die bij monde van iedereen die zich daartoe geroepen voelde (aanvankelijk zelfs van de NSB) ook voor de toekomst beloofde. Die liefde, spontaan in haar oorsprong, kreeg een nieuwe functie. Ze moest de deur versperren voor die knagende twijfel aan de vraag of niet het aankruipende gevaar sterker zou zijn dan de geboden bescherming, en of de macht van het Nederlandse vaderland niet zwakker zou zijn dan zijn wil. Als dat het geval zou zijn, dan zou het ontstellende gebeuren. Het leven zou breken. Nederland zou zijn oorlog verder voeren. Het zou de middelen daartoe vinden, en de steun ontvangen van een eindeloos machtige wereld. Maar de geschiedenis van Nederland zou niet meer de geschiedenis van de Nederlandse Joden zijn, zijn toekomst niet meer de hunne en in steden van beschermde burgers zouden ze aan willekeur overgeleverde paria's worden, vogelvrijen, aan elke gril en moedwil ten prooi. En wat die grillen en moedwil beduiden wisten ze, dat wisten (en weten) de Joden gewoonlijk beter dan anderen. Je zult weinig Joden in de wereld vinden die zich de ogen niet herinneren van de jager. De Jood doorziet hem, bijna instinctmatig, achter zijn zijden vest en zijn gesteven hemd, achter zijn kiel en zijn uniform. Daarom weet hij soms dingen die een ander ontgaan. De Joden kennen het genus mens in zijn naakte dierlijkheid, ze kennen zijn elementaire driften, evengoed trouwens als ze zijn mildheid kennen. Ze kennen dat alles, niet omdat ze zoveel bekwamer zouden zijn in het doorgron-

den van de menselijke ziel dan anderen, en ook niet omdat ze een dieper gemoedsleven zouden bezitten, maar eenvoudig omdat ze de mens hebben ontmoet zoals hij is, hetzij in werkelijkheid, hetzij door herinnering uit hun historie, hetzij door beide.

Er was weer eens een tijd aangebroken waarin die mens, zoals hem in zijn geschiedenis al zo vaak gebeurd was, in de diepste onvrede was geraakt met zichzelf. 'Dat kost Joods bloed,' sprak de ervaring, en Hitler had daaraan eindeloos toegevoegd dat hij zich met dat bloed zou laten betalen.

De 140 000 Joden die in 1940 in Nederland woonden, wisten zeer goed dat het hun slecht zou gaan. Ze waren bevreesd, en zoals alle vrezende mensen vluchtten zij in illusies. Maar illusies zijn nooit zo groot dat ze dat eigenaardige weten uitbannen, dat niet als weten wordt ervaren, maar als een lichte onrust in ons hart en als een onbestemde nervositeit. Er is een traditie in ons die we niet, of niet dan met de grootste moeite en het grootste geduld, formuleren kunnen. Het is of oude geslachten zich in ons genesteld hebben en ons verhalen vertellen over hun ervaring. We zijn erfgenamen van leed en tranen, zo goed als van liefde en geloof, en dit op nog een heel andere wijze dan door te lezen en te leren. Hoe wij erven, weten we niet of nauwelijks. Misschien hebben we een onbewaakte beweging gezien, misschien zijn we geschrokken van een onbewaakte uitdrukking op een gezicht, misschien hebben we iets van een vreemde, bizarre sfeer of spanning gemerkt, of hebben we een onbewaakt woord, gesproken in een onbewaakt ogenblik, opgevangen en viel dat op de bodem van ons wezen als een steen in het water, onzichtbaar nu, maar daarom niet minder aanwezig. Misschien, toen het viel, heeft ons oppervlak een ogenblik getrild en is weer tot rust geraakt, en toch hindert het ons, en weten we iets, zonder precies te weten wat.

Zo kon het gebeuren dat de Joden, ook met blinde ogen, de oude jager zagen naderen. Zij waren het wild. En ook als niemand en niets hun dat verteld had: de Duitse vluchtelingen vertelden het alleen al door er te zijn. Ze bewezen iets. Er werd weer eens gejaagd in de wereld, en die Duitse Joden herinnerden aan het offer dat de Nederlandse Joden konden worden. Geen wonder dat men ze

haatte. Zo ongeveer was de stemming op de vooravond van de capitulatie.

Toen de capitulatie kwam, kwam het schrikkelijke einde van alle bestaande illusies. Op de 14de mei 1940 was het toevluchtsoord weg, het veilige hol van het vaderland. En tegelijk daarmee waren allerlei voorstellingen weg die voor de een wel en voor de ander niet met dat vaderland samenhangen, maar die toch alles omvatten wat het leven zin en waarde gaf, en waarzonder het niet alleen zinloos, maar ook onmogelijk was te leven. Een oneindig verlaten steppe bleef plotseling over, een terrein zonder enige schuilplaats, waarover de jager razend, grijnzend nader kwam en waartegenover men zich vervallen voelde in een bodemloze eenzaamheid. Nu was het er wat men jaren- en jarenlang half geloochend had en half erkend, half aangeduid en half verborgen, maar wat men altijd had gevreesd. Dat waarvan men het bestaan met blinde ogen en blinde gedachten kende of tenminste vermoedde: Jodenvervolging, dit keer onder de vlag van Duitsland.

Eerst probeerde deze en gene nog te vluchten. Wie een auto had of bemachtigen kon en niet verlamd was door angst, reed naar de kust en zocht naar een schip. Een aantal brak inderdaad door. Een groter aantal werd tegengehouden en moest terug. Er werd gebombardeerd. Boven de stad hing de zwarte vette wolk van brandende benzine. De kinderen gilden. Toen verviel men in wanhoop.

Men sloeg de hand aan zichzelf en ook aan de kinderen. Dat is gebeurd in 1940 op de vrije, vertrouwde grond van Nederland. Het is onherroepelijk. Mensen, eenvoudige, gewone, burgerlijke mensen spraken erover hun kinderen te redden door de dood, en hoe dat kon. Ze dronken samen thee, ze aten een koekje, ze hadden zulke gedachten en wisselden die uit: 'Beter dat wij het doen dan hij.' 'Hij' was Adolf Hitler. Sommigen hebben het inderdaad gedaan.

Ze namen samen afscheid en zijn, ondanks geneeskundige dienst en ziekenhuizen, samen blijven slapen. Enkelen zijn ontwaakt en de kinderen bleven slapen. Soms spraken ze een volgorde af, die dan middenin werd afgebroken, omdat de nacht verstreek en het daglicht de overblijvenden zwak had gemaakt.

Het was niet voor de eerste keer in de Joodse geschiedenis. Het is meer gebeurd. En het is *Joodse* geschiedenis, geen Nederlandse. Er is geen theorie en geen wet die dit achteraf ongedaan kan maken. Er is rechtsherstel. De scherven van een stukgeslagen pot kun je lijmen; de barsten blijven en de eenheid is weg. Vanaf de 14de mei 1940 zouden de Joden in Nederland hun eigen weg moeten gaan, ondanks alle hulp en alle medeleven. Zij kregen, tegen wil en dank, een eigen levenslot te dragen. Dat was de boodschap van de eerste dagen. Al wat verder komt, hoe verschrikkelijk ook, hoe verheven of hoe verachtelijk, is uitwerking. Het werd een moeilijke weg, dat kun je wel zeggen. Nog veel en veel moeilijker dan men zich aanvankelijk heeft voorgesteld.

Deze weg kan, als iedere weg, alleen ten volle begrepen worden door hen die hem gegaan zijn. Vandaar dat hij een onoverkomelijk gevoel van eenzaamheid achterlaat. Maar hij gaat allen aan, allen. Ook voor wie de wederwaardigheden op die weg niet zelf heeft beleefd, is het van belang te weten waarom hij bestaan heeft. Ik hoop dat dit belang zal blijken.